

DOS DOCUMENTS NOUS SOBRE ELS RETAULES DE CATÍ (1450) I DE SANT ESTEVE DE VALÈNCIA (1477)*

MATEU RODRIGO LIZONDO¹

Universitat de València

Resumen: Aportación de dos documentos inéditos, originales, que suponen nueva información de interés para dos conocidas piezas de la pintura gótica valenciana del siglo XV: el codicilo de Joan Espígol, comitente del retablo de Jacomart de la iglesia de Catí, en que dispone su encargo, y el albarán de pago por el banco del anónimo retablo mayor de la iglesia de Sant Esteve de València, que prueba la autoría del pintor Bartomeu Baró.

Palabras clave: Pintura gótica valenciana / retablo de Catí / Jacomart / iglesia de Sant Esteve de València / Bartomeu Baró.

Abstract: Two new documents are published here, which give new interesting information about two famous Valencian paintings of the 15th century: Joan Espígol's codicil, who was the commissioner of Jacomart's altarpiece of the church of Catí, commissioning him with the work, and the bank receipt for the anonymous altarpiece at Sant Esteve's proving that this work was by the painter Bartomeu Baró.

Key words: Gothic Valencian painting / Catí altarpiece / Jacomart / Sant Esteve church, València / Bartomeu Baró.

A la memòria de Fernando Benito Domènech

Les dues peces documentals que volem comentar aporten alguna clarícia sobre dos retaules valencians del segle XV, pertanyents a l'escola de l'últim gòtic d'influència flamenca. El primer és el discutit retaule de l'església parroquial de Catí (Ports de Morella), obra documentada de Jaume Jacomart, i el segon el retaule major antic, fins ara anònim, de la parròquia de Sant Esteve, a la ciutat de València.

S'ha parlat molt del petit retaule de sant Llorenç i sant Pere Màrtir, des que el 1906 Lluís Tramoyeres, director del Museu de Belles Arts de València, visità la vila –llavors encara sols accessible per camins de ferradura–, acompanyat de Josep Maria Burguera, professor de l'Escola de Sant Carles, i redactà una primera anàlisi de les pintures. Tramoyeres va remarcar molt l'interés de l'obra, contractada per Jaume Bacó,² alias Jacomart, el 23 de

* Treball efectuat dins del Projecte d'Investigació HAR2011-28718, *Una capital medieval y su área de influencia. El impacto económico y político de la ciudad de Valencia sobre el conjunto del reino en la Baja Edad Media*, del Ministerio de Economía y Competitividad.

¹ Fecha de recepción: 30 de mayo de 2013 / Fecha de aceptación: 13 de noviembre de 2013.

² O potser, amb menor probabilitat, Baçó, car els documents coneguts dubten i alternen ambdues formes: *Baçó/Bacó, Bachó, Baquó*, amb un net predomini d'aquesta segona. Al testament de l'artista, rebut pel notari Jaume Vinader, s'escriu: *Yo en Jacme Baçó, alias mestre Jacomart, pintor, ciutadà de la ciutat de València...*; però després: *Se-(signe)-nyal de mi, dit en Jacme Bacó, testador...*; i en la publicació de l'última voluntat: *...sepulture dicti Iacobi Bacó...*; finalment, a l'inventari: *Inventari feyt en la ciutat de València dins casa d'en Jacme Bacó, alias Jacomart, defunct, quondam pintor...*; en canvi, en una redempció de violari ordenada per la vídua: *Ego, Magdalena, uxor que fuit venerabilis Iacobi Baçó, alias Jacomart...* (Arxiu de Protocols del Col·legi de Corpus Christi, València, *Jaume Vinader*, 9.039, en data 15, 17 i 23-juliol-1461, respectivament). L'edició dels documents anteriors per Josep SANCHIS SIVERA (*Pintores medievales en Valencia*, 2ª ed., tiratge a part d'*Archivo de Arte Valenciano*, València, 1930, pp. 145-146) no és prou exacta en aquest punt. El cognom Bacó és atestat, amb tota seguretat, a València ja a mitjan segle XIV, i contràriament no coneixem l'existència de una forma alternativa Baçó en aquell temps. L'11 de desembre de 1348, en *Guillem Bacó* consta com a conseller pels ciutadans al govern de la ciutat (Arxiu Municipal de València, *Ma-*

gener del 1460 a València, per ser l'única de la producció de l'artista del realisme flamenc,³ mestre indiscutible de la pintura valenciana a la segona meitat del segle XV, de què es coneixen les capitulacions de l'encàrrec.⁴ L'estudi clàssic sobre Jacomart d'Elías Tormo, aparegut pocs anys després, ja resumia les investigacions de l'erudit mossén Manuel Betí, arxiprest de Sant Mateu, entorn del retaule referit, i publicava el contracte, en transcripció del seu amic Josep Sanchis Sivera, canonge de València.⁵

El retaule, destinat a la capella sepulcral de Joan Espígol, ric mercader de llanes de Catí, finat sense descendència el 1450, de l'església parroquial de la vila, fou encarregat pel seu marmessor Ramon de Santjoan al pintor Jacomart, segons el susdit contracte, autoritzat pel notari Jaume Vinader a València el 23 de gener de 1460.⁶ L'altar era dedicat als mencionats sants: *...et in medio ipsius retabuli sanctum Laurentium et sanctum Petrum Martirem de ordine predicatorum...* Espígol va atorgar el seu testament el 9 de setembre de 1450, i dictà un codicil el dia 11 següent; tots dos documents foren publicats el 30 de setembre, després de l'òbit del testador, víctima de la pesta, el dia 13, segons consignava la lauda que cobria la se-

pultura, hui desapareguda. Tanmateix, Tormo féu observar que les clàusules testamentàries no incloïen cap partida per a la confecció d'un retaule, per què raonava amb lògica que *"eso constaría quizás en el codicilo de texto desconocido que se sabe que otorgó ante un Notario de Morella, cuyo protocolo no se encuentra"*.⁷ Aquest codicil que documenta la voluntat d'obrar un retaule, en honor de dos sants de la devoció del testador, és el document que volem aportar.

La vida d'aquell prohoms catinenc es reflecteix en el seu interessant testament i en el ric inventari de la casa que habitava a la vila, abundosa en mobles, vaixela d'argent i joies, tapissos i llibres bons per a la devoció i la lectura privades.⁸ El testament d'Espígol, autoritzat pel notari Berenguer Ferradella, ordenava l'adquisició de la capella de la Passió de l'església de Catí, que era pròpia del Comú del lloc, a fi de destinar-la a enterrament del mercader; aquesta disposició incloïa de forma tàcita, a banda l'agencament de vas i llosa amb inscripció, l'acabament i ornat de la construcció i alhora la provisió de retaule adequat i d'objectes de culte, atés que a aquests efectes, *e per la obra de la dita capella, s'assignava l'estimable quantitat de 2.200 sous de reals valencians*.⁹

nual de Consells, A-8, fol. 20v), i el dia 16 següent el mateix Consell municipal nomena síndic per assistir a les corts del regne, ensems amb d'altres, *Michaellem Bachoni*, igualment ciutadà (Arxiu de la Corona d'Aragó, *Cancelleria, Pergamins*, Pere el Cerimoniós, carpeta 264, núm. 1435). Encara vint anys després, trobem *Michael Bacó, minor dierum*, un possible fill de l'anterior, en una relació de veïns de la parròquia de Sant Andreu (RUBIO VELA, Agustín; RODRIGO LIZONDO, Mateu, *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmnes de la ciutat de València (1368-69 i 1973)*, València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Pub. de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 70, en data 20-juliol-1368). I el 14 de setembre de 1377 atorgava una procuració la que pot ser la mare, o bé la vídua, del Bacó al·ludit, *Magdalena uxor quondam Michaelis baquo habitatrix Valentie*, document exhumat també per SANCHIS SIVERA (*op. cit.*, p. 132).

³ L'expressió és d'Antoni JOSÉ I PITARCH ("Les arts plàstiques", en LLOBREGAT, E.; YVARS, J. F., *Història de l'art al País Valencià*, 2 vols., València: Tres i Quatre, 1986, I, p. 238).

⁴ TRAMOYERES BLASCO, Luis, "Excursiones veraniegas. Notas de arte". *Almanaque de "Las Provincias"* per al 1906, València [1905], pp. 155-160. Josep Mª Burguera i Peyró era catedràtic de Teoria i Història de l'Art i col·leccionista de pintura, assidu col·laborador de Tramoyeres en la busca de "primitius" (IGUAL ÚBEDA, Antonio, *Historiografía del arte valenciano*, València: Inst. Alfonso el Magnánimo, 1956 [1964], pp. 155-156).

⁵ TORMO Y MONZÓ, Elías, *Jacomart y el arte hispano-flamenco cuatrocentista*, Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1913-1914, doc. XXV, pp. 115-116. Modernament: FERRE PUERTO, Josep, *Jacomart. Retaule de sant Llorenç i sant Pere de Verona, de Catí*, Col. Obra recuperada del trimestre, núm. 2, València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts, 1997, 11 pàgs. D'entre els nombrosos treballs sobre Jacomart, cf. una ponderada proposta recent: COMPANY, Ximo, et al., "Una Flagelación de Joan Reixach de colección particular. Nuevos documentos y consideraciones sobre el binomio Jacomart-Reixach". *Archivo Español de Arte*, octubre-diciembre 2012, tom LXXXV, núm. 340, pp. 363-373.

⁶ TORMO, *loc. cit.* El contracte fou novament publicat per J. SANCHIS Y SIVERA (*Pintores medievales en Valencia*, cit., p. 142), extret dels registres del notari Vinader, a l'Arxiu de Protocols del Col·legi de Corpus Christi, de València (en endavant, APCCV).

⁷ TORMO Y MONZÓ, Elías, 1913-1914, p. 150.

⁸ CARRERAS, Ricardo, "La comarca de Morella. Catí. VIII.- Los claros linajes. IX.- Las insignes mansiones. X.- Los constructores. XI.- La 'universitat' de Catí". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1928, tom IX, pp. 313-339, esp. pp. 315-320. El treball declara basar-se en les investigacions de Mn. Betí, llavors ja difunt.

⁹ *ID.* "La comarca de Morella. Catí. VII.-La iglesia de Catí". *Bol. de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1928, tom IX, pp. 294-309, esp. pp. 300-302. Fem observar que és error de Carreras (p. 300) datar el testament el 8 de setembre, car va ser atorgat el 9, davant del notari Berenguer Ferradella –no Serradella, com escriu el mateix autor–, i així es demostra pel document original que després comentarem (núm. 1 de l'Apèndix).

Per dissort, a la guerra civil del 1936-1939 fou destruïda a Catí –com en tants llocs– la documentació que ens interessa, amb el testament, inventari i altres actes de Joan Espígol, i també va desaparèixer alhora el banc del nostre retaule. Tot i això, el benemèrit investigador de la vila Mn. Joan Puig conservà notes d'arxiu que li permeteren traçar una més completa biografia del mercader i donar també informació acurada de l'obra de la capella i pintures de referència.¹⁰ Com escriu l'autor, al testament de Joan Espígol no es fa menció de l'encàrrec del retaule, ni en els comptes de l'administració dels béns del difunt (1450-1460) s'al·ludeix a l'obra. Per aquesta raó, podia pensar-se, i així ho creu Puig, que Espígol el comanà al seu marmessor Ramon de Santjoan de paraula. Certament, el fet que el retaule porte les armes del testador –una mata d'espígol–, ensems amb un senyal que sembla ser una marca de mercader,¹¹ és prova feaent que es va realitzar a despeses d'aquell, malgrat que el contracte acordat entre Santjoan i el pintor Jacomart, el dia 23 de gener de 1460, és a dir, deu anys després de l'òbit, no faça menció de Joan Espígol ni de la condició de marmessor testamentari del contractant, que aparenta actuar en nom propi.¹²

Aquest punt resta aclarit gràcies a la localització del codicil, desconegut fins ara, que demostra l'encàrrec personal de part de Joan Espígol de la confecció d'un retaule per a la capella, missió confiada als seus executors testamentaris. El document, hui custodiat a l'Arxiu del Regne de València, pertangué a l'arxiu dels Bosch-Miralles, barons de la Casa Blanca, a Catí. La casa de la família, coneguda com a casa de Miralles, és una graciosa construcció de pedra del segle XV que s'alça al carrer Major, fent cantó amb un carreró, caracteritzada per les dues grans finestres amb traceria calada de la planta alta, i confronta a l'altre cantó amb l'edifici també medieval de la Casa de la Vila. És l'antiga casa de Ramon de Santjoan, notari i mercader de Catí, marmessor amb Guillem Verdú de Joan Espígol, considerat probable parent seu¹³ –com veurem, n'era oncle–, al qual hagueren de pervenir els documents de la testamentaria. L'alberg s'ha mantingut en la línia dels Miralles, des-

cedents d'aquell, i després al seu torn dels Bosch, hereus dels anteriors, fins a l'actualitat.

El document mencionat, el codicil original en pergamí (doc. 1 de l'Apèndix), rebut pel notari Bernat Escrivà i elevat a acta pública pel seu germà Gaspar Escrivà, per mort de l'anterior en la mateixa epidèmia que s'endugué la vida del mercader, va passar no fa molts anys a propietat del senyor Pere Maria Orts i Bosch, membre de la mateixa família, i aquest generós patrici en féu donació a l'Arxiu l'any 1996.¹⁴ A tenor de l'instrument notarial, el testador Joan Espígol, jaent en *la cambra migana de la scala* del seu alberg, i que diu trobar-se, segons les fòrmules habituals en les actes de darreres voluntats, *malalt e de greu malaltia detengut, de la qual tem morir, tement Déus e les penes infernals, que són fort cruels e terribles, e desijant pervenir als goigs de paradís*, introdueix algunes modificacions sobre el testament, precisant nombroses deixes a familiars i amics. A la seua muller, Angelina [Moragues], llega la roba de lli i de llana, la vaixella d'argent i els utensilis de la casa familiar, ultra la quantitat de 300 sous i una esclava, *Catalina*; prescriu que la domèstica haurà de ser alliberada de la servitud en morir l'esposa beneficiària. A Dolcina [Santjoan?], mare de Joan, li assegura una renda de 350 sous anuals, incrementant la de 250 prevista al testament. A Ramon de Santjoan, notari, que és anomenat oncle seu, aclarint el grau de parentiu amb ell, fins ara no ben conegut, ordena pagar 55 lliures, per tal de satisfer un antic deute. Als procuradors dels seus negocis a Catí, Joan Saltó, Jaume de Santjoan, Jaume Sabater i Antoni Vallès, 200 sous a cadascú, i igual quantitat a dues cosines germanes d'Espígol: Antoneta, muller de Pere Becer, i una altra Antoneta, casada amb Miquel Cósida. A Alamanda, serventa de la mare Dolcina, en ajuda del seu matrimoni, si i quan el celebrarà, 100 sous. Finalment, el mercader Espígol, compassiu a l'hora de la mort, s'inclina a perdonar a Bernat Llopis, veí de la vila, les pensions que li deu per un censal carregat sobre els seus béns.

Però, la clàusula de particular interès per al tema que ens ocupa és la darrera continguda al codicil. Disposa Joan Espígol, per al cas que el Consell de la vila acceptarà transferir-li el domini de la cape-

¹⁰ PUIG, Joan, "El mercader de Catí, Joan Spígol". *Bol. de la Soc. Castellonense de Cultura*, 1953, tom XXIX, pp. 354-371. L'autor cita com a fonts de l'article un *Index i Archivos de Catí*, probablement reculls de notes documentals recollides per ell, així com el protocol del notari Berenguer Ferradella.

¹¹ PUIG, Joan, 1953, pp. 369-370.

¹² *Vid. supra* nota 5.

¹³ CARRERAS, Ricardo, 1928, pp. 327-329.

¹⁴ Arxiu del Regne de València, *Pergamins*, Fons Pere M^o Orts, núm. 3.

lla de la Passió, amb la compensació ja estipulada de 200 florins d'or –o siga, 2.200 sous–, *enadint e millorant al dit testament*, que, tot seguit, s'hi pose lo meu senyal e les mies armes; cap interpretar açò en el sentit que siguen representats, no sols el seu escut o armes heràldiques (una mata florida d'espígol), que figura esculpit en la clau de la volta, en mans d'àngels tenants, sinó també el senyal identificatiu del mercader, o diguem-ne marca del seu ofici: una espècie de M d'arcs redons, d'enmig dels quals s'enlaira una creu,¹⁵ com serà figurat en la llosa funerària,¹⁶ i després en cairons sobre les polseres del retaule. Això permet considerar aquest símbol, que s'ha interpretat pels estudiosos com pertanyent a Ramon de Santjoan, que era també mercader –i és cert que figura en la casa construïda per aquest, la mencionada casa Bosch-Miralles de Catí–, una circumstància inusual que s'ha volgut justificar per l'amistat que els unia,¹⁷ com a propi i particular d'Espígol, cosa més natural. Mana després el codicil construir la sepultura, en fossa: *e que hic sia feta una tomba per soterrar lo meu cors davall terra*. Finalment, i sense oblidar-se de dotar la capella amb tots els elements necessaris per al culte, de la millor qualitat, un calze d'argent,¹⁸ ornaments sacres, un altar amb les seues tovalles, i un missal –*e que sia enjoyada e ornada, e fet hun càlzer d'argent bell e bells e honorosos e solempnes vestiments, ço és, una capa, una casulla, dues dalmàtiques per a diaqua e sotsdiaqua, ab sos maniples e stoles, camis [=alba], ara, altar e draps per al dit altar, e hun missal, e tot ço als que mester hic haja–*, preveu la comanda de major importància, fer-hi pintar un retaule.

La disposició de fer el retaule, ara coneguda de forma expressa, car no constava al testament i documentació de la testamentaria, com ja va advertir Tormo, prescriu els sants que han de figurar a la taula central: *e que de mos béns hic sia fet hun retaule sots invocació e representació e ab la istò-*

ria de mossényer sent Pere e sent Lorenc. S'hi pot advertir que el retaule contractat deu anys després amb Jacomart per Ramon de Santjoan modifica l'ordre jeràrquic dels titulars, que havien de ser els preferits de la devoció privada de Joan Espígol, i que finalment resultaran *sanctum Laurentium et sanctum Petrum Martirem de ordine predicatorum*.¹⁹ El sant Pere del codicil, que deixa presumir que és l'apòstol de Crist, esdevé fra Pere de Verona, màrtir dominic del segle XIII, mort a mans dels càtars el 1252, i, a més, cedeix el primer lloc a sant Llorenç, cosa no ajustada a la pràctica de l'Església, puix que, entre dos sants igualment màrtirs, els preveres (Pere) precedeixen els diaques (Llorenç), tot i el prestigi secular del benaurat d'Osca. I el nostre dubte es reforça si observem que sant Pere, sense cap apel·latiu que el personalitze, i, doncs, el que ha de ser, de primer antuvi i mentre que no s'hi indique una altra cosa, el príncep dels apòstols, és citat en primer lloc pel testador. ¿Seria aquesta una decisió conscient del marmessor, canviar, sols en part, les precises instruccions del difunt per imposar un sant del seu particular interès? La parròquia del lloc de Catí era dedicada a santa Maria, però és ben sabut que l'advocació de sant Pere Apòstol fou, després de la Mare de Déu, freqüentíssima en les esglésies medievals.

* * *

Bartomeu Baró, pintor de València, es documenta a la ciutat entre els anys 1468 i 1479. Aquest no ben conegut artista, "notable pintor" relacionat amb Lluís Dalmau i coneixedor de la tècnica de l'oli,²⁰ deixa veure fonamentalment, segons el criteri general, el magisteri de Jacomart, però es singularitza front a aquest per haver introduït en la pintura valenciana del segle XV, sense abandonar el seu flamenquisme fonamental, uns trets més acusadament italians, que no arriben a integrar-lo plenament, però, en l'esperit renaixentista.²¹ L'úl-

¹⁵ FERRE PUERTO (*Retaule de sant Llorenç...*, cit.) qualifica amb encert la marca, pintada en camp d'argent, de "ferros de ramaderia".

¹⁶ Desapareguda entre 1915 i 1930, pel canvi del paviment de l'església (causa mantes vegades de la pèrdua irreflexiva d'aquests documents epigràfics, que són una útil font d'informació històrica). Cf. PUIG, Joan, 1953, p. 368.

¹⁷ "Com eren tan amics, va posar son escut al costat del seu amic i company Joan Spígol", escriu una mica ingènument Puig (PUIG, Joan, 1953, p. 370). De fet, eren oncle i nebot, com ja ha estat dit.

¹⁸ De plata daurada, l'obrà Jaume Frígola, argenter de València, pel preu de 321 sous (CARRERAS, Ricardo, 1928, p. 301). Frígola consta documentat com a membre de la confraria de sant Eloi de València l'any 1444 (SANCHIS SIVERA, J. "La orfebreria valenciana en la Edad Media", tiratge a part de *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid, 1924, 119 pàgs., pp. 69-70). El calze i la seua patena d'argent no es conserven (PUIG, Joan, 1953, p. 368).

¹⁹ TORMO Y MONZÓ, Elías, 1913-1914, doc. XXV, p. 115.

²⁰ Vid. GUDIOL RICART, J., *Ars Hispaniae*, vol. IX, "Pintura gòtica", Madrid: Plus Ultra, 1955, p. 250.

²¹ COMPANY CLIMENT, X.; GARÍN LLOMBART, F., "València y la pintura flamenca", en AGUILERA CERNI, V. (dir.), *Historia del Arte Valenciano*, t. 2, València: Biblioteca Valenciana, 1986, pp. 257-258. La més completa exposició sobre el nostre autor, a

tima notícia seua que es coneixia és del 22 de juny de 1479, quan cobra l'execució d'un retaule de la Mare de Déu de Montserrat, per a la casa o hospital dels Beguins, de València.²²

Recentment, tanmateix, ha estat ampliada la cronologia de l'autor, avançada al 1451, data en què contractava un retaule dels sants Cosme i Damià per al prevere Damià Moltó, veí de València.²³ Mercedes Gómez-Ferrer, en ocasió d'aportar quatre documents notarials, el primer ja publicat per Cerveró i els altres inèdits, ha fet un estat de la qüestió de la personalitat de Baró i de l'obra atribuïda al pintor.²⁴ Són peces capitals en la seua producció la taula de la Mare de Déu amb l'infant Jesús i dos àngels, de l'església de Burjassot (després col·lecció Mariano Espinal de Barcelona, hui al Museu de Belles Arts de Bilbao), datada per 1470, que porta la signatura *Berthomeu B[aró?]*,²⁵ i la de la Mare de Déu de la Llet de la parroquial d'Ademús, totes dues pintures executades amb una marcada suavitat. També és de la seua mà, segons atribució de Ximo Company, el retaule de sant Sebastià de la col·lecció Mateu, igualment barcelonina, que es data el 1478, i finalment el perdut, molt bell, de sant Joan Evangelista de l'església de Sarrión, aquest darrer identificat per Josep Gudiol. L'autoria de la gran taula d'Ademús, ja proposada pel mateix Company, ha estat confirmada documentalment per la investigadora referida, que ha exhumat dos contractes de Baró amb el notari Sanç Falcó, ciutadà de València, l'un del 1457 i l'altre del 1460, un dels quals podria correspondre al retaule on hauria figurat, com a taula principal, la Mare de Déu de la Llet; l'obra procedeix, segons es creu i sembla corroborar el primer dels dos contractes citats, de *la hermita de la Orta*

o de la Virgen de la Huerta de la vila. La data de la mort del pintor es coneix gràcies a la localització de l'inventari dels seus béns, alçat el 27 de setembre de 1481;²⁶ d'acord amb el procediment legal acostumat, el traspàs de Bartomeu Baró hagué de produir-se pocs dies abans –generalment tres– de la redacció de l'acta.

La producció artística de Bartomeu Baró ha d'incrementar-se amb gran probabilitat, a partir del document que ara comentarem, amb el retaule de sant Esteve de l'església parroquial dedicada al màrtir hispanoromà a la ciutat de València, antic altar major del temple. L'obra va ser catalogada com a pertanyent a l'escola de Jacomart per Tormo,²⁷ i després assignada a Joan Reixach fins a hui. Post l'atribuí a aquest pintor, amb reserves, pensant bé que fos d'un seguidor del mestre, bé obra del seu taller.²⁸ M. A. Català, sense pronunciar-se per una de les dues atribucions, coincideix en part amb l'historiador nordamericà, tot advertint en les pintures la mà d'un mestre amb participació del taller (en les figures secundàries, dotades de "*rasgos menos finos*").²⁹ Soler d'Hyver, fa dues dècades, exposava una interessant troballa al voltant de les taules, que venia a confirmar les intuïcions de Català: en base a la consulta d'unes fitxes de l'arxiu parroquial de Sant Esteve, que remeten a documentació original de la mateixa església –no sabem si conservada o no–, pogué datar el 1462 l'execució del retaule major, feta a despeses de Jaume Romeu, cavaller, llavors obrer de la parròquia; creu aquest autor identificables les taules amb l'estil de Reixach, encara que les estima de menor qualitat, i conclou que el retaule degué ser contractat amb el mateix pintor, "*pero realizado por su taller*".³⁰ J. Gómez Frechina, un

COMPANY, Ximo, *La pintura hispanoflamenca*, València: Institució Alfons el Magnànim, 1990, pp. 54-58. Cf. SOLER D'HYVER, C. "Baró? La Virgen con el Niño, dos ángeles y orantes", fitxa catalogràfica de l'exposició *El siglo XV valenciano*, València: Museu de Belles Arts, 1973, p. 46.

²² Àpoca o rebut publicat per SANCHIS SIVERA, "Pintores medievales en Valencia", ed. cit., p. 172.

²³ CERVERÓ GOMIS, Luis, "Pintores valentinos. Su cronología y documentación. Apéndice". *Archivo de Arte Valenciano*, 1971, XLII, pp. 23-36, esp. p. 25. Segurament un retaule petit per a la devoció privada, valorat en 20 lliures.

²⁴ GÓMEZ-FERRER LOZANO, M., "Aportaciones sobre el pintor valenciano Bartomeu Baró (doc. 1451-1481)". *Ars Longa*, 2009, núm. 18, pp. 81-89.

²⁵ COMPANY CLIMENT, Ximo, *La pintura hispanoflamenca*. València: Alfons el Magnànim, 1990, p. 55.

²⁶ GÓMEZ-FERRER, 2009, pp. 88-89. Els documents pateixen d'errades de transcripció.

²⁷ TORMO, Elías, *Levante (provincias valencianas y murcianas)*, España.- Guías regionales Calpe.- Núm. III. Madrid, 1923, p. 100.

²⁸ ...another repainted example of this same phase of Rexach [l'etapa de la composició de la predel·la de la Passió del Museu de Belles Arts de València] or of one of his imitators (POST, Chandler R., *A History of Spanish Painting*, vol. VI, part I, "The Valencian School in the Late Middle Ages and Early Renaissance", Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935, p. 96. Les taules de Sant Esteve, escriu també, *are obviously assigned to his atelier* (*ibid.*, p. 98).

²⁹ CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel, "Iglesia parroquial de San Esteban", en GARÍN ORTIZ DE TARANCO, Felipe M^a et alii, *Catálogo monumental de la ciudad de Valencia*, València: Caja de Ahorros de Valencia, 1983, p. 195.

³⁰ SOLER D'HYVER, Carlos, "El retablo gótico de la iglesia parroquial de San Esteban, de Valencia". *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano (mayo 1992)*. Actas. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, 1993, pp. 185-188.

dels darrers estudiosos que se n'han ocupat, exposa el criteri que aquestes taules, que creu eixides de l'obrador de Joan Reixach, presenten un gran parentiu estilístic amb el retaule de sant Llorenç i sant Pere de Verona de Catí, obra igualment de petites dimensions, atribuïda al mateix taller.³¹

D'aquest retaule de Sant Esteve, que fou substituït en el segle XVI pel de Joan de Joanes, hui també desmembrat, predecessor de l'actual neoclàssic, resten les taules dels carrers laterals, cinc d'elles a l'església i una derivada després de 1936 a una col·lecció particular,³² així com la taula central del titular, igualment conservada en una col·lecció privada. Hi manquen, ensems amb l'àtic, la predel·la i les polseres.

El nostre document és una àpoca o rebut atorgada per *Bartholomeus Baró, pictor, habitator civitatis Valentie*, en data 18 de gener del 1477 (vegeu el doc. 2 de l'Apèndix).³³ El destinatari és el magnífic Francesc Aguiló Romeu, donzell de València, senyor del lloc de Petrés i de la baronia de Rugat, en qualitat d'hereu universal del noble Jaume Romeu, cavaller, difunt, i el pagament, de 16 lliures 13 sous 8 diners, representava la quantitat restant a satisfer de les 50 lliures en què havia estat contractat l'11 d'octubre del 1473, davant de Joan Toda, notari de València, per Romeu i el pintor Baró, el banc del susdit retaule major: *de et pro pictura scrinii sive del banch retabuli altaris maioris ecclesie parochialis Beati Stephani*. No és forçós induir d'això que Bartomeu Baró era l'autor del retaule sencer, però és innegable que resulta la possibilitat més versemblant; en qualsevol cas, estant hui lamentablement perdudes o en parador desconegut les taules del dit banc o predel·la, no és possible fer-ne una anàlisi comparativa en re-

lació amb els plafons conservats. Aquesta notícia ve també a confirmar la intuïció dels historiadors de l'art que presumiren ser el retaule obra d'un deixeble de Reixach, o del taller del pintor.

El cavaller comitent, Jaume Romeu, que havia de morir de pesta, sense descendència, el 8 d'agost de 1476,³⁴ era veí de la mateixa parròquia i obrer de l'església l'any 1462, i s'havia compromès a manar fer el retaule major,³⁵ com ja ha estat dit; l'obligació, potser prescrita en testament,³⁶ va ser acabada de complir per Francesc Aguiló, nebot i hereu seu. Jaume Romeu i Llançol de Romani, senyor de Castelló de Rugat i de la Poble de Rugat (actualment, del Duc), i fill del cavaller de València del mateix nom, va contraure matrimoni amb Elionor de Vallterra, llavors vídua de Manuel de Codinachs, cavaller, senyor d'Albalat (dels Sorells), Benimàmet i Mislata, la qual va traspasar un dia després del seu marit, també a causa de l'epidèmia referida.³⁷ Persona prominent a València, com ho havia estat el seu pare, camarlenc del rei Alfons el Magnànim, i era també el seu germà Joan, canonge i vicari general del cardenal-bisbe Rodrigo de Borja, ocupà els càrrecs de conseller reial i de subrogat o lloctinent del governador del regne, i en l'exercici d'aquest càrrec es veié involucrat en diversos episodis de la política valenciana de mitjan segle XV, com ara l'assalt de la moreria de la capital o les relacions dels estaments valencians amb el principat de Catalunya quan va esclatar la revolta contra Joan II.³⁸

Jaume Romeu era resident al districte parroquial de Sant Esteve, com hem indicat. Sa casa confrontava amb la del noble don Joan Sanoguera, d'una part, amb la de Francesc Aguiló Romeu, nebot del cavaller, de l'altra, i amb dues vies públiques,³⁹ al carrer

³¹ GÓMEZ FRECHINA, José, "San Esteban. Joan Reixach (obrador de)", en BENITO DOMÈNECH, F.; GÓMEZ FRECHINA, J., *La Edad de Oro del arte valenciano. Rememoración de un centenario*, València: Generalitat Valenciana, 2009, núm. 41 del catàleg, pp. 176-177 (foto de la taula central). ID., "Retablo de san Esteban", en GARÍN, F. i PONS, V. (comissaris), *La Gloria del Barroco. Catálogo*, València: Generalitat Valenciana, 2009-2010, p. 154.

³² "en colección particular en la Comunidad Valenciana" (SOLER, *op. cit.*, p. 186).

³³ APCCV, *Guillem Eixernit*, 23.000, 3ª mà.

³⁴ Segons recull: MIRALLES, Melcior. *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. crítica de M. Rodrigo Lizondo, València: Universitat de València, *Fonts Històriques Valencianes*, núm. 47, 2011, p. 445.

³⁵ SOLER D'HYVER, Carlos, 1993, p. 185.

³⁶ Va testar davant del notari Jaume Olzina, en data que no consta, segons recull l'inventari *post mortem* dels seus béns (APCCV, *Guillem Eixernit*, 23.001, 6-novembre-1476).

³⁷ MIRALLES, *loc. cit.* Sobre els Romeu i els Aguiló, *vid.* VICIANA, Martí de, *Chrónyca de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València, 1564 (ed. facs., València: Universitat de València, Departament d'Història Moderna, 1972), II, fols. 27r-33r. Per a Elionor de Vallterra, que prengué el nom d'Elionor Romeu després del seu matrimoni, i la família dels Codinachs, *vid.* RODRIGO LIZONDO, M., "Els senyors medievals d'Albalat dels Sorells i la construcció del castell. Nota cronològica", *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 2009 [2011], tom 59, pp. 37-69, esp. pp. 58-59.

³⁸ Cf. MIRALLES, *Crònica i dietari del capellà...*, ed. cit., pp. 271 i 347.

³⁹ La situació de la casa es descriu al susdit inventari alçat a la mort del cavaller, per ordre de Lluís Aguiló de Codinats, donzell, fill de Francesc Aguiló i de Beatriu de Codinats i beneficiari d'un llegat del difunt: *...tanquam legatarius multum nobilis et magnifici Iacobi Romeu, quondam, militis, dicte civitatis habitatoris dominique baronie de Ruga(t)...* (APCCV, *Guillem Eixernit*, 23.001, 6-novembre-1476).

anomenat antigament *dels Aguilons* i en temps més moderns, i fins ara, del Baró de Petrés,⁴⁰ títol propi d'aquella família, just darrere de l'orientat absis de l'església (l'altre carrer, doncs, havia de ser el de l'Almirall). El llinatge dels Aguiló i Romeu de Codinats (en origen, Codinachs), hereus del lloctinent Romeu, com a descendents de Francesc Aguiló Romeu, conservaren encara temps després el patronat de la capella major de l'església de Sant Esteve. Així ho mostra el retaule obrat en el segle XVI per Joan de Joanes, que va substituir el que comentem: la taula del *Soterrament de sant Esteve*, hui exposada al Museu del Prado, ostenta al seu angle inferior esquerre un escut, molt petit, amb les armes d'Aguiló, que eren una àguila de sable en camp d'or.⁴¹

Apèndix documental

1

1450, setembre 11. Catí.

Codicil de Joan Espígol, mercader de Catí, rebut pel notari Bernat Escrivà, esmenant el seu testament atorgat davant del notari Berenguer Ferradella dos dies abans. És publicat el 6 d'abril de 1451. Entre altres disposicions i llegats, mana fer un retaule dedicat a sant Pere i sant Llorenç.

Arxiu del Regne de València, *Pergamins, Fons Pere Mª Orts*, núm. 3. 450 x 640 mm. Original.⁴²

Com a quiscú qui és dat o atorgat de poder fer testament e altra darrera voluntat e poder dispondre de sos béns, per disposició de Furs del regne de València, privilegi e dret, sia dat poder a codicillar e de fer hun e molts codicils, e a son testament e testaments ajustar, toldre, enadir e mudar e aquell o aquells declarar e de sa intenció dispondre e dir, emperamor de açò yo, en Johan Spígol, mercader, veý del loch de Catí, recordant-me haver fet mon testament poch dies ha en mà e poder del discret en Berenguer Ferradella, notari, veý del dit loch, a nou del mes de setembre, any present e dejús scrit, per tal, invocat lo auxili divinal, stant e jahent malalt e de greu malaltia detengut, de la qual tem morir, te-

ment Déus e les penes infernals, que són fort cruels e terribles, e desijant pervenir als goigs de paradís, en mon bon, sa e acostumat seny e enteniment, ferma memòria e paraula integra e assats manifesta, faç mon darrer codicil e darrera mia voluntat, ab lo qual e la qual algunes coses vull e entén al dit testament ajustar e altres remoure o en millor commutar, e altres de nou dispondre e hordenar e de ma intenció e voler declarar. Et attenent mi haver testament en mà e poder del discret en Berenguer Ferradella, notari, a nou del present e dejús scrit mes de setembre, volent enadir e affegir en lo dit meu testament, faç e ordén ara de present aquest meu codicil.

E primerament, vull e man que totes les robes de lli e de llana, argent e hostilles que dins casa mia seran⁴³ lo dia de la mia fi, la dona na Angelina, muller mia, tinga e usufructue tots los dies de la sua vida, stant casta e sens marit. Però, del drap de llana e de li que dins casa serà en peça, puixa fer ses voluntats, exceptat les mies robes, joyes e armadures, les quals vull e man que vinguen en mans dels meus marmessors, e aquelles venen e los preus que n'exiran destribuesquen segons en lo dit meu testament és hordenat, e axí matex encara exceptat los diners e llibres e scriptures que dins casa mia són e seran al dia de la mia fi. Ítem, vull e man que a la dita muller mia sien donats de present, après obte meu, tres-cents sous, moneda reals de València.

Ítem, lleix a la dita muller mia Catalina, sclava mia, de tota sa vida, axí que no la puixa vendre, e axí que après obte de la dita muller mia vull que la dita Catalina, sclava mia, sia francha.

Ítem, lleix, vull e man que de la renda de mos censals sien donats a la honrada dona na Dolcina, mare mia molt amada, mentres viurà tan solament, per los dits meus marmessors per cascadu any tres-cents cinquanta sous, moneda reals de València, car ja en lo dit meu testament li'n lleix dos-cents cinquanta sous. Ítem, attenent yo ésser tengut *iuxta* ma consciència a l'honrat mon honcle en Ramon de Sent Johan, notari, vehí⁴⁴ de Catí, de cinquanta-e-cinch lliures, moneda reals de València, a ell pertanyents en los béns de mon honcle en Miquel Spígol, germà de mon pare, los quals⁴⁵ yo posseesch, per tal vull e man que de

⁴⁰ Vid. ORELLANA, Marcos Antonio de, *Valencia antigua y moderna*, 3 vols. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1923-1924, I, pp. 169-170, s.v. CARBONERES, Manuel, *Nomenclátor de las puertas, calles y plazas de Valencia, con los nombres que hoy tienen y los que han tenido desde el siglo XIV hasta el día*, València: Imp. del Avisador Valenciano, 1873, pp. 30 i 35.

⁴¹ BENITO DOMÈNECH, Fernando (dir.). *Joan de Joanes. Una nueva visión del artista y su obra* (catàleg de l'exposició al Museu de Belles Arts de València), València: Generalitat Valenciana, 2000, p. 158. L'escut fou ja identificat amb Aguiló per L. Cerveró, com recorda Benito, descartant la proposta d'altres d'atribuir-lo al llinatge Joan, que porta una armeria molt semblant. Cf. el blasó usat al s. XVI pels Aguiló en VICIANA, *Chrónyca...*, II, fol. 32v. També, les *Trobes* del pseudo Jaume FEBRER, troba 18, Guillem Aguiló: *...una àguila negra en lo escut... e així la corana [sic: corona] en lo camp daurat* (ed. Joaquín María Bover, Palma de Mallorca: Imp. Gelabert, 1848, p. 25).

⁴² Al dors: *Codicill fet per en Johan Spígol, defunt.*

⁴³ *seran*, corregit damunt de *són*.

⁴⁴ *vehí* a l'original.

⁴⁵ *qual* a l'original.

mos béns sien donades e restituïdes al dit honrat en Ramon de Sent Johan les dites cinquanta-e-cinch lliures, moneda reals de València, e ab lo present meu codicil les li do e lleix.

Ítem, lleix a-n Johan Saltó, a-n Jachme de Sent Johan, fill d'en Jachme, a-n Jachme Çabater, fill d'en Jachme, e a n'Anthoni Vallès, vehins del dit loch de Catí, los quals són stats procuradors e servidors meus, ço és, a quiscun de aquells, dos-cents sous, moneda reals de València.

Ítem, do e lleix a la dona na Anthoneta, muller d'en Pere Becer, cosina germana mia, dos-cents sous, moneda reals de València.

Ítem, do e lleix a la dona na Anthoneta, muller d'en Miquel Cósida, cosina germana mia, dos-cents sous, moneda reals de València.

Ítem, do e lleix a Alamanda, serventa de madona mare, los quals li sien donats en ajuda de son matrimoni quant aquell celebrarà, e no ans, cent sous, moneda reals de València.

Ítem, do, lleix e remet a-n Bernat Lòpiç, del dit loch, tota aquella pensió e cens que a mi deu fins a la present jornada, per raó de aquell censsal que a mi fa cascun any.

Ítem, attenant que en lo dit meu testament yo he manat e ordenat que si la cappella que la universitat de Catí fa fer e obrar en la església parroquial del dit loch de Catí, appellada de la Passió, aquella dita cappella la dita universitat de Catí lla-m voldrà lleixar, que a la dita universitat sien donats de mos béns dos-cents florins, ara, ab lo present meu codicil vull e man, enadint e millorant al dit testament, que ultra los dits dos-cents florins, si la-m consintran e lleixarla-m volrran la dita universitat del dit loch, que en aquella dita cappella sia fet lo meu senyal e les mies armes, e que hic sia feta una tomba per soterrar lo meu cors davall terra, e que de mos béns hic sia fet hun retaule sots invocació e representació e ab la istòria de mossényer sent Pere e sent Lorenç, e que sia enjoyada e ornada, e fet hun càlzer d'argent bell e bells e honorosos e solempnes vestiments, ço és, una capa, una casulla, dues dalmàtiques per a diaqua e sotsdiaqua, ab sos maniples e stoles, camis, ara, altar e draps per al dit altar, e hun missal, e tot ço àls que mester hic haja. E tot açò sia fet a coneixença dels meus marmessors.

Totes les altres cos[e]s contengudes e scrites en lo dit meu testament llou, aprou e confirm ab lo present meu codicill, e vull e man que sien servades, fetes e complides per los dits meus marmessors. Aquest és lo

meu codicil e la mia darrera voluntat, lo qual e la qual vull e man que valla e valer puixa per dret de mon codicil e de la mia darrera voluntat. E si no val per dret de mon codicil e de la mia darrera voluntat, vull e man que valla e valer puixa per dret de mon darrer testament e codicil nuncupatius,⁴⁶ e encara per tot aquell fur, dret, ley e stil que mills valer pot e puixa. Açò fon fet en lo loch de Catí, en la cambra migana de la scala de l'alberch del dit honrat en Johan Spígol, en la qual aquell jahia malalt, a onze dies del mes de setembre, l'any de la nativitat de nostre Senyor mil quatre-cents cinquanta. Seny-(sig-ne)-al de mi, en Johan Spígol, codicil-lador qui des-sús, qui aquest present meu codicil faç e ferm, e man sia per los meus marmessors a effecte real e execució duyt e menat.

Testimonis foren presents, appellats, pregats e demanats a la facció, ordinació e testificació del present codicil lo discret en Johan Aynssa, notari, veý de Cinchtorres, maestre Gerart Calonge, cirurgià de la vila de Sent Matheu, e en Bernat Figuera, del⁴⁷ loch de Catí vehins (sic), los quals tots ensemps e quiscú per si confessaren e dixeren conéixer bé lo dit codicil-lador e mi, Bernat Scrivà, notari, lo present codicil reebent. E lo dit codicil-lador dix e confessà conéixer los dits testimonis e a mi, d[i]t notari, nomenant-se *ad invicem et vicisim*, e per semblant yo, dit Bernat Scrivà, notari, confés conéixer a ells tots.

Sig-(signe)-num mei, Gasparis Scrivà, auctoritate regia notarii publici per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum regentisque notulas discreti Bernardi Scrivà, quondam, fratris et connotarii mei, deffuncti, qui presentem codicillum a notulis dicti fratris et connotarii mei, in quibus illum inveni iam llargo (sic) modo manu eius propria notatum et ampliatur, a dicta eius originali notula abstracti et in hanc publicam formam redigi et scripsi, et cum dicta eius originali notula bene et fideliter comprobavi, correxique et emendavi, et mandato atque iussu venerabilis Dominici Sabastià, iustitie loci de Catí, vive vocis oraculo michi facto, die nona mensis novembris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo primo manumissoribus dicti venerabilis Iohannis Spígol, quondam, videlicet, venerabilibus Raymundo de Sancto Iohanne et Guillermo Verdú, tradidi hicque me subscripsi, compulsus et requisitus, in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum. Constat michi tamen de litteris in raso positus in .XIII.^a linea, ubi dicitur 'serventa'.

Enaprés, dimarts qui-s comptaven sis dies del mes de abril, l'any de la nativitat de nostre Senyor mil quatre-cents cinquanta-hu, en lo loch de Catí, en la casa e habitació del dit honrat en Ramon de Sent Johan, mercader, e a instància del dit en Ramon e de l'hon-

⁴⁶ *nucupatius* a l'orig.

⁴⁷ *de* a l'orig.

rat en Guillem Verdú, mercader, veïns del dit loch de Catí, marmessors del testament e ànima de l'honorat en Joan Spígol, mercader *quondam* del mateix loch, fon publicat lo present e preinsert codicil per mi, Bernat Scrivà, notari, qui aquell havia reebut. E llest e de mot a mot publicat de la primera sua línia fins a la darrera lo preinsert codicil, encontinent los dits honorats en Ramon de Sent Johan e en Guillem Verdú de paraula dixerén que lloaven e aprovaven aquell.

Testimonis foren presents a la publicació del dit codicil lo discret mossén Pere Missança, prevere, beneficiat en la església de Culla, e en Jachme Lòpiç, çabater, e en Miquel Fabregat, de Vistabella veïns.

Sig-(signe)-num mei, Gasparis Scrivà, auctoritate regia notarii publici per totam terram et dominionem illustrissimi domini regis Aragonum, regentis[que n]otulas discreti Bernardi Scrivà, quondam, fratris et connotarii mei, deffuncti, qui presentem actum publicationis preinserti codicilli, iussu et mandato venerabilis Dominici Sabastià, iustitie loci de Catí, vive vocis oraculo michi facto, die nona mensis novembris anno a nativitate Domini mille[s]imo .CCCC.º quinquagesimo primo, a notulis dicti fratris et connotarii mei, in quibus eum inveni nondum notatum nech ampliatur, iussu et mandato predictis notavi et ampliavi et in hanc publicam formam redigi et scripsi, et cum dicta eius originali notula bene et fideliter co[m]pro[b]avi ha⁴⁸ correxiq[ue] et emendavi, hicque me subscripsi, signum meum solitum depingendo, rogatus, compulsus et requisitus, in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum.

Pro(batum).

2

1477, gener 18. València.

Bartomeu Baró, pintor de València, atorga àpoca del pagament de 50 lliures, preu pel qual havia contractat l'any 1473 les pintures del banc del retaule major de l'església de Sant Esteve el noble Jaume Romeu, cavaller, a favor de Francesc Aguiló Romeu, donzell, hereu d'aquell, que li ha satisfet la part pendent de la dita quantitat.

Arxiu de Protocols del Col·legi de Corpus Christi, València, *Guillem Eixernit*, 23.000, 3ª mà (molt deteriorat de corc i d'humitat).

Iesus.

Dictis die et anno (Die sabbati .XVIII.º mensis i[an]uarii anno a nativitate Domini .M.CCCC.LXX. septimo). Sit omnibus notum quod ego, Bartholomeus Baró, pict[or], habitator civitatis Valentie, gratis et scienter, cum hoc presenti publico instrumento confiteor et in veritate recognosco vobis, magnifico Francisco Aguiloni Romeu, domicello, [dic]te civitatis habitatori,⁴⁹ domino loci de Petrés et ba[ron]ie de Rugat, in presenti regno Valentie situatorum, tanquam her[ed]i univers[al]i bonorum omnium et iurium que fuerunt nobilis Iacobi Romeu, quondam, militi, licet absenti ut presenti, et vestris, quod mo[d]o subcontento dedis[ti]s et solvistis michi, mee omnimode voluntati numerando, omnes illas quinquaginta libras monete regalium Valentie quas dictus nobilis Iacobus Romeu michi dare et solvere tenebatur, de et pro pictura scrinii sive *del banch* retabuli altaris maioris ecclesie parochialis Beati Stephanni, ut apparet in quodam publico instrumento inter me et ipsum nobilem Iacobum Romeu firmato in po[s]se discreti Iohannis Tode, quondam, notarii, sub die .XI.º mensis octobris anno a nativitate Domini M.ºCCCC.ºLXX.º tersio [...] red[...] quo[d], cum nondum sit in publicam formam redactum in sui or[i]ginali notarii, volo cancellari, etc. Modus vero solutionis dictarum quinquaginta librarum talis fuyt et est, scilicet, quod per manus dicti nobilis Iacobi Romeu viventis habuy et recepi, in diversis visibus sive solutionibus, treginta tres libras sex solidos et quatuor denarios, de quibus eidem feci dive[rsa] barana. Restan[tes] vero sexdecim lib[ras] ... t[er]desim so[lidos] et octo denarios, ad complemen[tum] solutionis dictarum quinquaginta librarum, habuy et recepi post mortem eiusdem Iacobi Romeu et de pecuniis vestri, dicti magnifici Francisci Aguiloni Romeu. Et quia, etc., renuntio, etc. Actum Valentie, etc.

Testes huius rey sunt Petrus Theria et I[a]cobus Tape-ro, stextores, Valentie degentes.

⁴⁸ *Sic*, probable error de l'escrivà.

⁴⁹ *habitoris* a l'original.

